զուիթացման նպատակներին»[71]։ Ցարական կառավարությունը, սակայն, հեղափոխական շարժումների և զինված ըդհարումների ազդեցության տակ չկարողացավ իրականացնել իր այդ մտադրությունը։

Եկեղեցական ունեցվածքը զենքի ուժով գրավելուց հետո էլ հարցը չէր սպառվում։ Հայ գյուղացիները հրաժարվում էին նվաճված հողերը մշակել, արհեստավորական և այլ ձեռնարկությունները վարձակալել, փչացնում կամ թաքցնում էին հավաքված բերքը։ Այդ էր պատճառը, որ ցարական կառավարությունը միայն 1904 թ. գրաված հայ վանքապատկան հողերից 111.290 ռուբլով պակաս եկամուտ ստացավ։

Հակացարական ցույցերի ելած հայերը 1903—1905 թթ. եկեղեցական գույքը բռնագրավելու, հարկերն ու տուրքերը գանձելու ժամանակ, ցարական պաշտոնյաների հետ զինված ընդհարումների ընթացքում, իրենց զոհեր չտվեցին։ Նրանք միաժամանակ դատաստան տեսան իշխանության բազմաթիվ ներկայացուցիչների կամ այն վախկոտ հոգևորականների հետ, որոնք հաճոյանալով պաշտոնյաներին, հոժարակամ տրամադրում էին եկեղեցական ունեցվածքը։

Դաշնակցական և հնչակյան կոմիտեները դիմեցին տեռորիստական տակտիկայի։ 1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին հնչակյան ահաբեկիչները Գոլիցինի դեմ անհաջող մահափորձ կատարեցին։ Լինելով Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետ և կովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատար (1897—1904), նա խիստ դաժան, ռեակցիոն քաղաքականություն էր վարում։ Ահաբեկման ենթարկվեցին նաև Ելիսավետպոլի փոխնահանգապետ Անդրեևը, Սուրմալուի գավառապետ Բոգուսլավսկին, սահմանային պահակախմբի գլխավոր Բիկովը, հարկային տեսուչ Շշերբակովը, Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն, Կարսի ժանդարմական վարչության թարգմանիչ Վասիլի Դրոզդովը և տասնյակ ուրիշներ։ Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան դատապարտելով հայ նացիոնալիստների անհատական ահաբեկման տակտիկան, աշխատավորներին պարզաբանում էր, որ ինքնակալության գահավիժման համար հարկավոր է ժողովրդական ապստամբություն, դասակարգային կռիվ։ «Գոլիցինները և նրա նմանները կանհետանան և ինչպես ծուխ կցրվեն միայն ինքնակալության անկմամբ»[72],— ասված է ՌՍԴԲԿ Կովկասյան մեութենական կոմիտեի «Գազանը վիրավորված է» կոչում։

Հայ ժողովրդի ծավալած հակացարական մասսայական շարժումը դասակարգային խոր արմատներ ուներ։ Դա ցարիզմի ռեակցիոն քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի դժգոհության պոռթկումն էր։ Այն իր բովանդակությամբ, իր բնույթով ազգային-ազատագրական շարժում էր ընդդեմ ցարիզմի քաղաքականության։ Համաժողովրդական այդ ելույթը կառավարության դեմ խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հեղափոխական պայքարի հետագա ծավալման ու խորացման գործում։

4. ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՌՍԴԲԿ II համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1903 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, սկզբում Բրյուսելում, ապա Լոնդոնում, կարևորագույն ուղենիշ

71 Նույն տեղում, թ. 51։

72 «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902—1921)» ժողովածու, էջ 62—65։

հանդիսացավ Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի պայքարի պատմության մեջ, շրջադարձային կետ՝ համաշխարհային հեղափոխական շարժման մեջ։ Համագումարի հիմնական արդյունքը Ռուսաստանի մարքսիստական-լենինյան կուսակցության ստեղծումն էր։ Համագումարն ընդունեց կուսակցության ծրագիրը և կանոնադրությունը, ընտրեց կենտրոնական կոմիտեի և կենտրոնական տպագիր օրգանի խմբագրության կազմը։

Վ. Ի. Լենինի կողմնակիցներին, որոնք կուսակցության ղեկավար մարմինների ընտրությունների ժամանակ ձայների մեծամասնություն ստացան, սկսեցին անվանել բոլշևիկներ, իսկ հակառակորդներին՝ մենշևիկներ։ «Բոլշևիկ» բառը համալրեց դարձավ «լենինյան» և «կոմունիստական» հասկացողությանը։ «Բոլշևիզմը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— որպես քաղաքական մտքի հոսանք և որպես քաղաքական կուսակցություն, գոյություն ունի 1903 թվականից»[73]։

Վ. Ի. Լենինի ջանքերով ընդունված հեղափոխական ծրագրի մեջ որպես հիմնական խնդիր առաջ էր քաշվում պայքարը պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման համար։ ՌՍԴԲԿ ծրագիրը նախապատրաստելու և ընդունելու ժամանակ պայքար էր մղվում ծրագրային հիմնական հարցերի շուրջը՝ կապիտալիզմի ընդհանուր տենդենցի գնահատման, տոցիալիստական հեղափոխության, պրոլետարիատի դիկտատուրայի, բանվորների և գյուղացիների դաշինքի, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի, տարերայնության ու գիտակցականության, բանվորական շարժման մեջ կուսակցության ղեկավար դերի, նրա նպատակների ու խնդիրների շուրջը։ Այս բոլոր հարցերում հաղթանակեցին Վ. Ի. Լենինը և նրա համախոհները։ Համագումարի որոշման համաձայն 1903 թ. սեպտեմբերին ՌՍԴԲԿ կենտկոմը Կովկասյան միությունը ճանաչեց որպես կուսակցության շրջանային կազմակերպություն, հաստատեց նրա կանոնադրությունը։ «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթը ընդունվեց որպես Միության պաշտոնական օրգան։

ՌՍԴԲԿ II համագումարում կովկասյան պատգամավորներից Բ. Կնունյանցը (նրա ծածկանունն էր Բակինեց, Ռուբեն, ըստ արձանագրությունների՝ Ռուսով) և Ա. Զուրաբյանը (Ռաշիդ-բեկ) կանգնած էին լենինյան դիրքերի վրա։ Իր քաղաքական ակտիվությամբ և հետևողականությամբ հատկապես աչքի ընկավ Բ. Կնունյանցը։ Նա բովանդակալից ճառ արտասանեց ՌՍԴԲԿ Բաքվի կազմակերպության կողմից, մի շարք ելույթներ ունեցավ և պաշտպանեց լենինյան գիծը։ Դատապարտելով օպորտունիզմը կազմակերպական հարցերում, Բ. Կնունյանցը գտնում էր, որ պրոլետարական կազմակերպությունները պետք է ստեղծել ոչ թե ըստ ազգային հատկանիշի, այլ տերիտորիալ սկզբունքով, քանի որ բոլոր ազգերի և ժողովուրդների պրոլետարիատի դասակարգային շահերը միասնական են և այդ շահերը պետք է պաշտպանի կենտրոնացված կուսակցական կազմակերպությունը։ «Ես գտնում եմ,— ասում էր Բ. Կնունյանցը,— որ կուսակցության յուրաքանչյուր անդամ հանդիսանում է ամբողջ Ռուսաստանի, ամբողջ պրոլետարիատի ներկայացուցիչը։ Իսկ եթե մենք մեր յուրաքանչյուր պատգամավորի ընդունենք որպես պրոլետարիատի ազգային խմբերի ներկայացուցիչ, ապա ես ստիպված կլինեմ ինձ համարել Անդրկովկասում ապրող ռուս, վրացի, հայ, թաթար և հրեա պրոլե-

73 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 9։

տարիատի ազգային խմբերի ներկայացուցիչ, բայց այդպիսի երկար տիտղոսից ես սիրով հրաժարվում եմ, որպեսզի ինձ վրա վերցնեմ Ռուսաստանի պրոլետարիատի ներկայացուցչի հաճելի անունը»[74]։

Բագրատ Կնունյանց

Վ. Ի. Լենինը իր «Մի քայլ առաջ, երկու քայլ հետ» գրքում անդրադառնալով Բ. Կնունյանցի-Ռուսովի ճառին, գրել է. «Մենք խորհուրդ կտայինք բոլորին, ովքեր ուզում են ինքնուրույնաբար վերլուծել կուսակցական պառակտման պատճառները և գտնել նրա արմատները համագումարում, կարդալ և վերստին կարդալ ընկեր Ռուսովի ճառը, որի փաստարկումները փոքրամասնությունը ոչ միայն չհերքեց, այլև նույնիսկ չվիճարկեց»[75]։

ՌՍԴՐԿ II համագումարից հետո Բ. Կնունյանցը ակտիվ աշխատանք է կատարում «Իսկրայում»։ Ժնևից 1903 թ. վերջին, ՌՍԴՐԿ II համագումարի արդյունքների մասին նա ծավալուն նամակ ուղարկեց կուսակցության Բաքվի կոմիտեին[76], հանգամանորեն նկարագրելով համագումարի ողջ ընթացքը, ճիշտ կողմնորոշելով նրանց ստեղծված նոր իրադրության մեջ։

ՌՍԴՐԿ II համագումարում մենշևիկյան ճահիճը գլխավորեցին Ն. Ժորդանիան, որը համագումարին մասնակցում էր խորհրդակցական ձայնով և Դ. Թոփուրիձեն (Իսարի, ըստ արձանագրության՝ Կարսկի), Սերտորեն համագործակցելով Տրոցկու, Մարտովի, Աքսելրոդի և նրանց կողմնակիցների հետ, նրանք խախտեցին Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատների տված նակազը և օպորտունիստական, մենշևիկյան գիծ վարեցին համագումարում։ Վերադառնալով համագումարից Ն. Ժորդանիան և Դ. Թոփուրիձեն իրենց համախոհների հետ միասին ֆրակցիոն-պառակտիչ գործունեություն ծավալեցին Կովկասում, հատկապես Կովկասյան միության կազմում։

ՌՍԴՐԿ Կովկասյան միությունը, Թիֆլիսի, Բաքվի, Բաթումի և այլ կոմիտեներն սկզբից ևեթ կանգնելով բոլշևիկյան դիրքերում, պայքարում են մենշևիկների դեմ։ 1903 թ. հոկտեմբերի սկզբներին միութենական կոմիտեն Դ. Թոփուրիձեին քայքայիչ գործունեության համար հեռացնում է կուսակցական աշխատանքից՝ նրա հարցը դնելով կենտրոնական կոմիտեի առջև։ Վ. Ի. Լենինը արտասահմանից ողջունեց միութենական կոմիտեի այդ որոշումը։

---

74 Второй съезд РСДРП, июль—август, 1903, Протоколы, М., 1932, стр. 58—59.
75 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 8, էջ 376։
76 Տե՛ս Բ. Կնունյանց, Ընտիր երկեր, Երևան, 1978, էջ 54—66։

Վ. Ի. Լենինը և Գ. Պլեխանովն իրենց նամակում, լիովին հավանություն տալով Կովկասի բոլշևիկների վարած հեղափոխական գծին, գրել են. «Թող Կովկասի ընկերները հաստատորեն ընթանան այն ուղիով, որի վրա նրանք կանգնել են։ Թող նրանք չլսեն բամբասանքները մեծամասնության դեմ... Թող նրանք շարունակեն համերաշխ աշխատանքը ընկերական վստահությամբ դեպի Կենտկոմը, և մենք համոզված ենք, որ այժմյան կուսակցական «խառնակությունը» արագորեն կվերանա»[77]։

Միխա Ցխակայա

Կովկասում բոլշևիզմի դիրքերի ամրապնդման գործում կարևոր դեր խաղաց 1903 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Թիֆլիսում գումարված ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության II համագումարը, որին մասնակցում էին Բաքվի, Թիֆլիսի, Բաթումի, Իմերեթ-Մինգրելական կոմիտեների և «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթի ներկայացուցիչները։ Քննարկված գլխավոր հարցերը, ՌՍԴԲԿ II համագումարի արդյունքները և միության հետագա գործունեության ծրագիրն էին։

Հակառակ մենշևիկների դիմադրությանը, Կովկասյան միության համագումարը ձայների լիակատար մեծամասնությամբ հավանություն տվեց ՌՍԴԲԿ II համագումարում Վ. Ի. Լենինի և նրա կողմնակիցների բռնած դիրքին, ընդունեց բոլշևիկյան բանաձևեր, Միության կանոնադրության նախագիծը, դատապարտեց մենշևիկների քայքայիչ գործունեությունը, կոչ արեց պաշտպանել միասնական կուսակցության ստեղծման համար Կենտկոմի ձեռնարկումները[78]։

Համագումարից հետո Միութենական կոմիտեի ղեկավարները, հատկապես Մ. Ցխակայան, Ա. Ծուլուկիձեն, Ա. Զուրաբյանը[79], Դ. Պոստալեսկին և ուրիշներ մեկնեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքներն ու զինվորական կայազորները՝ ցեկուցումներ տալու, տեղական կուսակցական կազմակերպությունները Վ. Ի. Լենինի շուրջը համախմբելու համար։

Միութենական կոմիտեի օգնությամբ 1903—1904 թթ. իրենց աշխատանքն աշխուժացնում են Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները, ձևավորվում են նոր, բոլշևիկյան կազմակերպությունները։ 1903 թ. ամռանը Միութենական կոմիտեի ներկայացուցիչ Մելիք Մելիքյանի, Ասատուր Կախոյանի աջակցությամբ ձևավորվում է Հաղպատի լենինյան-իսկրայական բոլ-

---

77 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 34, էջ 198—199։

78 Տե՛ս «Второй съезд РСДРП», М., 1959.

79 Ա. Զուրաբյանը Միութենական կոմիտեի կազմում կոպացիայի ենթարկվեց համագումարից հետո։

շևիկյան բջիջը՝ Հայաստանի բոլշևիկյան անդրանիկ կազմակերպություններից մեկը։ Նրա շարքերում ընդգրկված էին Հաղպատ կայարանի և գյուղի, Սանահինի և այլ վայրերի սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք անգնահատելի ծառայություն մատուցեցին կուսակցության II համագումարի որոշումները տարածելու, մասսաների մեջ քաղաքական-բացատրական աշխատանք կատարելու, հակացարական ելույթները գլխավորելու գործում։ Ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրյակին բոլշևիկյան կազմակերպություններ են ստեղծվում նաև Ալավերդու գործարանում ու հանքերում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սանահին, Ալեքսանդրապոլ կայարաններում և Հայաստանի այլ վայրերում։

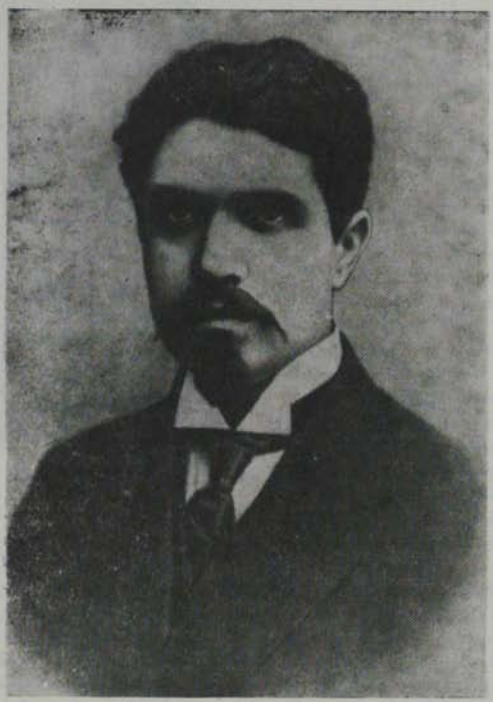

Ստեփան Շահումյան

1904 թ. ամռանը Միութենական կոմիտեի անդամ Ստ. Շահումյանը եղավ Լոռիում, Երևանում։ Նա անձամբ հետաքրքրվեց Երևանի արական գիմնազիայի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության աշխատանքով, որը ղեկավարում էին Տոմսկի տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող Ալեքսանդր Մայիսասյանը, ինչպես նաև Մոսկվայի համալսարանից արտաքսված Գ. Սո-

կոլովսկին։ Ստ. Շահումյանի այդ շրջագայությունն ունեցավ այն խոշոր նշանակությունը, որ տեղական բոլշևիկյան կազմակերպություններն ու խմբերը անմիջական կապ հաստատեցին ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեի հետ։

1904 թ. արդյունավետ աշխատանք կատարեցին Ալեքսանդրապոլ և Սանահին կայարանների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները, Ալեքսանդրապոլի կայազորի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը։ ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի զինվորական սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, որ հիմնադրվել էր 1902 թ., հետզհետե իր շարքերը համալրեց, ստեղծեց ընդհատակյա գրադարան և տպարան, կապ հաստատեց ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության և, ապա՝ Կենտկոմի հետ։

1904 թ. Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները մայիսմեկյան տոնակատարությանը տվեցին քաղաքական ցույցի բնույթ։ Ապրիլին քաղաքի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ղեկավարությամբ գործադուլ արեցին մի քանի ձեռնարկությունների բանվորներ։ Նրանք ընտրեցին գործադուլային կոմիտե, որը մշակեց գործադուլավորների տնտեսական պահանջները և ներկայացրեց ձեռնարկատեր Ջիթողցյանին։ Երբ այդ պահանջները մերժվեցին, բոլշևիկները ապրիլի 30-ին գործարանի մոտ կազմակերպեցին մեծ միտինգ, որին մասնակցում էին քաղաքի շատ բանվորներ։ Միայն ոստիկանության միջամտությամբ հաջողվեց ցրել միտինգի մասնակիցներին։

ՌՍԴԲԿ II համագումարից հետո Կովկասյան միությունը նոր թափ է հաղորդում հեղափոխական գրականության, կոչերի, պրոկլամացիաների, թերթերի հրատարակությանը, հմտորեն օգտագործելով լեգալ և անլեգալ հնարավորությունները։ Արժեքավոր է «Պրոլետարիատի կռիվ» թերթիկի»—1904 թ. հոկտեմբերի 1-ի համարում հրապարակված Ստ. Շահումյանի՝ «Երևանից (Հայ իրականությունից)» հոդվածը, ուր պատկերված է հայ իրականությունը, մերկացված բուրժուական նացիոնալիստները, հատկապես դաշնակցականները։ «Հայկական շատ գյուղերում,— գրել է Շահումյանը,— արդեն կան գյուղական երիտասարդության կազմակերպություններ, որոնք կապված են մեր կոմիտեների հետ, ստանում են մեր գրականությունը և լարված ուշադրությամբ հետևում են հայ և այլազգի բանվորների հերոսական պայքարին։ Այս պայքարը... բնակչությանը կռվորեցնի մտածել քաղաքականորեն և գործել քաղաքականորեն, իր դրոշի տակ կկազմակերպի նրա պրոլետարական և կիսապրոլետարական մասսաներին և վճռական րոպեին նրանց գրոհի կտանի ինքնակալության դեմ, եղբայրորեն միացած... ռուս ժողովրդի հետ»[80]։

«Պրոլետարիատի կռիվը» թերթում հայերեն տպագրվել են Վ. Ի. Լենինի մի շարք հոդվածները, այդ թվում՝ «Ներքոդ համագումարը», «Հեղափոխական պրոլետարիատի դեմոկրատական խնդիրները» և այլն, որոնք քաղաքական-դաստիարակչական հսկայական նշանակություն ունեցան։

Կովկասում բոլշևիզմի գիրքերն ամրապնդելու, լենինյանների հաղթանակն ապահովելու և մենշևիկներին մերկացնելու գործում կարևոր դեր խաղացին Միութենական կոմիտեի III համագումարը (1904 թ. մայիս) և կովկասյան բոլշևիկների առաջին կոնֆերանսը (1904 թ. նոյեմբեր)։

Միութենական կոմիտեի զեկուցման մեջ հանրագումարի էին բերվում

---

80 Ստ. Շահումյան, երկ., հ. 1, էջ 55։

մենշևիկների դեմ մղված պայքարի արդյունքները, ՌՍԴԲԿ III համագումարի նախապատրաստման ուղղությամբ կատարված աշխատանքը։ Քննարկված 12 հարցերից կարևոր էին ապագա ցույցերի բնույթի, բանվորների, գյուղացիների, զորքի և սովորողների շրջանում տարվող ագիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքի և քաղաքական գրականության մասին զեկուցումները։ Պրոպագանդայի և ագիտացիայի ծավալման հարցի շուրջ ծրագրային ելույթ ունեցավ Ստ. Շահումյանը, որը Գերմանիայից վերադառնալուց հետո մոտիկից ուսումնասիրել էր Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությունը։ Համագումարը, վերլուծելով Հայաստանում տիրող քաղաքական դրությունը, խնդիր դրեց հայկական գյուղում ուժեղացնել բոլշևիկյան ագիտացիան, մասսաներին աստիճանաբար ազատել ազգայնականների ազդեցությունից, բանվորներին և աշխատավոր գյուղացիներին ներգրավել բոլշևիկյան կուսակցության կողմը։ Համագումարում սուր պայքար առաջացրեց կուսակցական գրականության, հատկապես «Պրոլետարիատի կռիվը» թերթի հրատարակությունն արտասահման փոխադրելու հարցը։ Մենշևիկները պատրվակ դարձնելով, թե «Պրոլետարիատի կռվի» հրատարակությունն արտասահմանում ապահովված կլինի ձախողումներից, նպատակ ունեին զավթել միության օրգանը, այն վարել մենշևիկյան «Իսկրայի» ոգով։ Բայց նրանց այդ առաջարկը մերժվեց։

Հայաստանում լենինյան գաղափարների տարածմանը, բոլշևիկյան կազմակերպությունների ձևավորմանը և նրանց գործունեությանը մեծ չափով օգնեց Վ. Ի. Լենինի նախաձեռնությամբ, ՌՍԴԲԿ II համագումարից հետո ժողովում, 1904 թ. փետրվարին, ՌՍԴԲԿ Կենտկոմի հրատարակչության կողմից ստեղծված վրացերեն և հայերեն լեզուներով սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն հրատարակող հանձնաժողովը։ Անդրկովկասում այդ ժամանակ մարքսիստական գրականության, հանրամատչելի ագիտացիոն բրոշյուրների պահանջը չափազանց մեծ էր։ Բաքվի և Թիֆլիսի ընդհատակյա տպարանները հիմնականում զբաղված էին թերթերի, թռուցիկների հրատարակմամբ։ Մասնավոր տպարանատերերը հրաժարվում էին հեղափոխական գրականություն հրատարակել։ Եվ ահա հենց այդ պայմաններում էր, որ Կովկասի բոլշևիկները Վ. Ի. Լենինին գրած նամակներում խնդրում էին՝ որքան կարելի է արտասահմանից ավելի շատ հայերեն և վրացերեն գրականություն ուղարկել Կովկաս։ Միութենական կոմիտեին 1903 թ. հոկտեմբերի 20-ին ուղարկած նամակում Վ. Ի. Լենինը և Գ. Պլեխանովը գրել են. «Մենք այժմ եռանդուն մտածում ենք այստեղ վրացական և հայկական գրականության հրատարակության կազմակերպման մասին։ Այդ գործին ձեռնամուխ են եղել ձեռնհաս ընկերներ, փող հույս ունենք ճարել։ Հարկավոր է օգնություն և՛ գրականությամբ, և՛ միջոցներով»[31]։

1904 թ. փետրվարի 22-ին ՌՍԴԲԿ Կենտկոմը հաստատում է վրացերեն և հայերեն սոցիալ-դեմոկրատական գրականության հրատարակման հանձնաժողովի կազմը, որը Կենտկոմի հաստատած կանոնադրության համաձայն, ձեռնամուխ է լինում հրատարակչական աշխատանքներին։ Հանձնաժողովի աշխատանքը Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ ղեկավարում էր Ստ. Շահումյանը։ Հանձնաժողովի մեջ էին նաև Ա. Երզնկյանը (Գուգարիան), Մ. Մա-

---

31 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 34, էջ 199։

նուշարյանը (Կարիան, Զար)։ Նյութական և բարոյական օգնություն ստանալու նպատակով հանձնաժողովը Ժնևում, Բեռլինում և այլուր ստեղծում է առանձին խմբեր, իր շուրջն է համախմբում Եվրոպայի հայ ուսանողների միության որոշ անդամներին։ Հանձնաժողովի կանոնադրության մեջ ասված էր, թե սոցիալ-դեմոկրատական գրականության հրատարակման նպատակով խմբերը կազմակերպում են միջոցների հավաքում՝ բոլոր հնարավոր ձևերով՝ անդամավճարների, հանդանակության, գրական երեկույթների, գրականության տարածման, ինչպես և ցույց են տալիս գրական օգնություն, կատարում են թարգմանություններ և այլ գործեր։ Կարճ ժամանակամիջոցում Ժնևում կուսակցական տպարանը ձեռք է բերում հայկական տառեր և ձեռնամուխ լինում մարքսիստական գրականության հրատարակությանը։ Միայն 1904 թ. մարտին Ժնևի կուսակցական տպարանում լույս են տեսել ՌՍԴԲԿ կանոնադրությունը՝ 700 օրինակ, պատերազմի առթիվ Վ. Ի. Լենինի գրած «Ռուս պրոլետարիատին» պրոկլամացիան՝ 7000 օրինակ, «Երագիր ռուս. սոց. դեմ. բանվ. կուսակցության (ընդունված երկրորդ հերթական համագումարում»)՝ 7000 օրինակ, «Ծանուցում Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության երկրորդ հերթական համագումարի մասին»՝ 2300 օրինակ, ՌՍԴԲԿ II համագումարի բանաձևերը՝ 2300 օրինակ։ Հրատարակվեցին Վ. Ի. Լենինի գրած ՌՍԴԲԿ կենտկոմի մի քանի թռուցիկներ, այդ թվում՝ «Մայիսի մեկը», տպագրության պատրաստվեց Վ. Ի. Լենինի «Գյուղական չքավորությանը» բրոշյուրը։

Ստ. Շահումյանը ձեռնարկում է մարքսիստական մի շարք գրքերի, այդ թվում Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» (լույս տեսավ 1904 թվականին), Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» թարգմանությունը։ Ժնևում հրատարակչությանն օգնելու նպատակով Շահումյանը Բեռլինից Ժնև է հրավիրում Մ. Մանուչարյանին, որի հետ միասին իրականացնում է «Մանիֆեստի» թարգմանությունը։ Ժնևյան հրատարակությունները տպագրվում էին հազարավոր օրինակներով և գաղտնի ճանապարհներով ուղարկվում Կովկաս՝ տարածվում հայ աշխատավորների շրջանում։ Միաժամանակ Ստ. Շահումյանը լայն գործունեություն է ծավալում Եվրոպայի բարձրագույն դպրոցներում սովորող հայ ուսանողների շրջանում։ «Բեռլինում գտնվող կովկասցի սոցիալ-դեմոկրատների փոքրաթիվ խումբը,— գրել է Շահումյանի այդ տարիների դասընկերներից Մ. Մանուչարյանը,— ի դեմս Ստեփանի ճանաչեց իր առաջնորդին և լիդերին, ճանաչեց անձայն և անդարձ կերպով»[82]։ Շահումյանը Բեռլինի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեի գործունյա անդամներից էր, գլխավորում էր «Եվրոպայի հայ ուսանողների միության» նացիոնալիստական տարրերի, հատկապես Բ. Իշխանյանի, Տ. Խաչանյանի և այլոց դեմ մղվող պայքարը։ Նրա ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ «Միության» մեջ աստիճանաբար թափանցում են մարքսիստական տրամադրությունները, միության անդամների մի մասն անցնում է սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմը։

1905 թ. ապրիլին Վ. Ի. Լենինի հանձնարարությամբ և օգնությամբ Շահումյանը Բեռլինում մասնակցում է «Եվրոպայի հայ ուսանողների միության» VI կոնգրեսին։ Համագումար գալուց առաջ Շահումյանը Լենինին հայտնում՝

---

[82] «Бакинский рабочий», № 211, 20 сентября 1922, стр. 9—10.

է, թե «Միությունը» մինչև վերջերս գտնվում էր դաշնակցության ազդեցության տակ, որը մենաշնորհ կերպով օգտագործում էր Եվրոպայի գրեթե ամբողջ հայ ուսանողությանը, որ սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանքի շնորհիվ իրեն հաջողվել է ուսանողության զգալի մասը թերել մեր կողմը։ Այնուհետև նա պատմում է, որ կոնգրեսում հետամուտ է լինելու, «որ Միությունը ցրվի և հայ ուսանողության բոլոր սոցիալ-դեմոկրատ տարրերը համախմբվեն սոցիալ-դեմոկրատիայի ղեկավարության ներքո»[83]։

Կոնգրեսում իր շուրջը համախմբելով «Միության» հեղափոխական պատգամավորներին, Շահումյանը տրոհում է Միությունը։ Ապրիլի 8-ին կոնգրեսում հրապարակվում է նրա կազմած «Մանիֆեստը»՝ ուղղված Եվրոպայում սովորող բոլոր սոցիալ-դեմոկրատներին որտեղ, հանգամանորեն վերլուծվում էր ստեղծված իրադրությունը, քննադատվում դաշնակցության գաղափարախոսությունը։ 1905 թ. ապրիլին այդ «Մանիֆեստը» հրատարակվեց բոլշևիկյան «Վպերյոդ» թերթում։

1903 թ. վերջերին Ժնևում հիմնվել էր, այսպես կոչված, «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը», որն իր գործունեությունը տեղափոխում է Կովկաս՝ Բաքու։ Թեև դրա հիմնադիրներն ու գաղափարախոսները (Բ. Իշխանյան, Ղ. և Ն. Տեր-Ղազարյաններ, Տ. Խաչատրյան, Ե. Պալյան, Ա. Ռուբենի (Մատուրյան)[84], Գ. Պիճիկյան, Գ. Կոզիկյան (Նապլեմ), Դ. Անանուն և ուրիշներ կազմակերպությունը կնքել էին բանվորական անունով, բայց իրականում այն շատ հեռու էր այդպիսին լինելուց։ Նրա գաղափարախոսներն այնքան հաճախ էին խոսում հայ իրականության առանձնահատուկ (սպեցիֆիկ) պայմանների մասին, որ սոցիալ-դեմոկրատները նրանց անվանեցին «սպեցիֆիկներ»։ «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը» խորթ էր հեղափոխական մարքսիզմը, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը, ժողովուրդների բարեկամությունը, բանվոր դասակարգի ազատագրության գործը։ Դա հեղափոխությանը հարած, բայց ըստ էության հեղափոխությունից շատ հեռու կանգնած գրականագետ ինտելիգենտների խմբակցություն էր։

«Սպեցիֆիկների» առաջին և հիմնական սկզբունքը բանվորներին ըստ ազգությունների բաժանումն էր, պրոլետարիատի հեղափոխական ուժերի ցլատումը։ Նրանց կարծիքով ամեն մի ազգություն ներկայացնում է յուրահատուկ «սպեցիֆիկ» միջավայր՝ տարբեր դասակարգային շերտավորումով։ Այդ պատճառով էլ հարկավոր է, որ ամեն մի ազգի մեջ ազատ և ինքնավար կերպով գործի այդ ազգի բանվորական կազմակերպությունը։ Բունդի օրգան «Վեստնիկ բունդա» թերթն շտապից աշխարհին ծանուցել, թե ինքը դաշնակից ունի Կովկասում, հանձին «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության»։

«Սպեցիֆիկները» սկզբից ևեթ հակադրվեցին ՌՍԴԲԿ-ին, բոլոր միջոցներով աշխատում էին կազմալուծել բանվորական շարժումները, հայ բանվորներին մեկուսացնել ռուս, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ազգերի բանվորնե-

---

83 Սա. Շահումյան, Նամակներ, Երևան, 1959, էջ 25—26։

84 Ալ. Ռուբենին 1912 թ. հեռացավ «սպեցիֆիկներից» և մտավ բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը։

րից, աշխատավորների շարքերում նացիոնալիզմ սերմանել։ «Սպեցիֆիկները» վրացական ֆեդերալիստների, հրեական Բունդի օրինակով, հետևելով իրենց ավտրիական ուսուցիչներին, համարվում էին ինքնավար, «իբրև միակ ներկայացուցիչը հայ պրոլետարիատի»։ Նրանք նույնիսկ հանդգնեցին ասելու, թե ովքեր կոմունակից են ՌՍԴԲԿ «...կազմակերպական սիստեմին, թիչ արգելք չեն հանդիսանում, խանգարելով մեզ»[85]։

1905 թ. հոկտեմբերին գումարված համագումարում «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունն» իր կանոնադրության մեջ հարձակումներ կատարեց ՌՍԴԲԿ-ի վրա[86]։

Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ «Անջատ անջատ բանվորները ոչինչ են։ Միավորված բանվորները՝ ամեն ինչ»[87], յուրաքանչյուր գիտակից բանվոր իրեն պետք է համարի մարքսիստների միջազգային ընտանիքի անդամ և չկտրվի բանվորների միջազգային կազմակերպությունից, որ կյանքում հարկավոր է կիրառել ս. դ. բանվորների ինտերնացիոնալ միասնության սկզբունքը, «...մի սկզբունք, որն այնքան փայլուն կերպով ստուգված է Կովկասում սկսած 1898 թվականից»[88]։ Մինչդեռ «սպեցիֆիկները» պահանջում էին բանվորներին ըստ ազգությունների բաժանող և նրբին նացիոնալիզմ քարոզող «կուլտուր-ազգային ավտոնոմիա», հայ բանվորներին կոչ էին անում՝ պարփակվել ազգային կեղևի մեջ։

Այդ է պատճառը, որ երբ 1904 թ. ազգային սոցիալ-դեմոկրատների միավորման հարցը կուսակցության խորհրդում քննարկվեց և որոշվեց միջկուսակցական կոնֆերանս հրավիրել, Վ. Ի. Լենինն արտահայտվեց «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության» ներկայացուցիչների մասնակցության դեմ։ 1905 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Վ. Ի. Լենինը ՌՍԴԲԿ կենտկոմի անդամներին ուղարկած ծրագրային նամակում գրել է. «Խիստ նախազգուշացնում եմ «Հայկական ս.-դ. ֆեդերացիայի» վերաբերյալ։ Եթե դուք համաձայնել եք, որ նա մասնակցի կոնֆերենցիային, ապա ճակատագրական սխալ եք կատարել, որպիսին հարկավոր է ուղղել ինչ էլ որ լինի։ Դրանք—մի զույգ Ժնևյան կազմալուծիչներ են, որոնք այստեղ հրատարակում են ամենադատարկ բաներ, առանց որևէ լուրջ կապերի Կովկասի հետ։ Դա բունդական կրեատուրա է, ուրիշ ոչինչ, որը հատկապես հորինված է Կովկասյան բունդիզմը սնելու համար... Կովկասի ընկերները բոլորն էլ դեմ են գրականագետ-կազմալուծիչների այդ շայկային (այդ բանը ես գիտեմ շատերից), և մենք շուտով կշշպրենք նրանց «Пролетарий»-ում։ Դուք կառաջցնեք միայն Կովկասի բողոքները և «հաշտության» ու «միավորման» փոխարեն՝ նոր զզվելուտոց։ Ասացեք, խնդրեմ, ինչպե՞ս կարելի է անտեսել Կովկասյան Միությունը, Ռուսաստանում բազմաթիվ աշխատողներին և մտերմանալ Ժնևյան ճահճի տականքների հետ։ Աղերսում եմ. մի՛ արեք այդ բանը»[89]։

85 «Կյանք», № 16, 1904, էջ 248։

86 «Սոց. դեմոկրատական բանվորական հայ՝ կազմակերպության ծրագրի նախագիծը, կազմակերպական սիստեմը և կանոնադրությունը», 1905, էջ 1, 26, 27 և այլն։ «Սպեցիֆիկները» մինչ այդ իրենց կոչում էին «Հայ (հայկական) սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպություն», հետագայում՝ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն»։ Նման բառախաղից Բունդի դաշնակցի լսությունը չէր փոխվում։

87 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 24, էջ 237։

88 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 25, էջ 433։

89 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 34, էջ 383—384։

Վ. Ի. Լենինը և նրա մերձավոր զինակիցներ Ստ. Շահումյանը, Բ. Կնունյանցը, Ս. Սպանդարյանը, Ս. Կասյանը, Ա. Մելիքյանը և ուրիշներ, մինչև վերջ մերկացրին «ապեցիֆիկներին», ցույց տալով նրանց վնասակար, քայքայիչ գործունեությունը։

1904 թ. հունվարին սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմն էլ ավելի սրեց հասարակական կյանքի հակասությունները և արագացրեց հեղափոխական իրադարձությունները։ Քաղաքական տարբեր կուսակցություններն ու դասակարգերը, հատկապես բոլշևիկներն ու մենշևիկները, սկզբից ևեթ տարբեր մոտեցում դրսևորեցին պատերազմի նկատմամբ։ Բոլշևիկները, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, մարքսիստական ճիշտ դիրքերից, պատերազմը որակեցին որպես անարդարացի, թալանչիական, առաջադրեցին ցարական կառավարության պարտության լոզունգ։ «Ռուսական ազատության և սոցիալիզմի համար ռուսական (ու համաշխարհային) պրոլետարիատի մղած պայքարի գործը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— շատ ուժեղ չափով կախված է ինքնակալության ռազմական պարտությունից։ ...Հեղափոխական պրոլետարիատը պետք է անխոնջ կերպով ագիտացիա մղի պատերազմի դեմ, ընդսմին միշտ՝ հիշելով, որ պատերազմները չեն վերանա, բանի դեռ մնում է դասակարգային տիրապետությունն ընդհանրապես»[90]։

Սուրեն Սպանդարյան

Պատերազմի և հեղափոխության հարցերում այլ դիրք գրավեցին մենշևիկները։ Նրանք պաշտպանում էին լիբերալ բուրժուազիայի շովինիստական լոզունգը՝ «հաշտություն ինչ գնով լինի», այն չկապելով ինքնակալության դեմ մղվող հեղափոխական պայքարի հետ։

Անդրկովկասի բոլշևիկները հետևողականորեն վարում էին Լենինյան տակտիկական գիծ։ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության ղեկավարությամբ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Լոռու և այլ կազմակերպությունները ծավալում են հակապատերազմական պրոպագանդա, տարածում բոլշևիկյան կոչերն ու թռուցիկները։ Նրանք մերկացնում էին մենշևիկների պացիֆիստական լոզունգները, աշխատավորներին պարզաբանում՝ հրաժարվել ռազմական հարկեր վճարելուց, բոյկոտել զինակոչը, պատրաստվել հեղափոխական նոր պայքարի։

Երկրամասի բանվորական հեղափոխական շարժումների հերոսական էջերից է Բաքվի պրոլետարիատի 1904 թ. դեկտեմբերյան գործադուլը, որն էլ

---

90 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 9, էջ 158։

ավելի ամրապնդեց բանվորների հավատն իրենց ուժերի և հաղթանակի նկատմամբ։ Ռուսաստանի բանվորական շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ այդ հուժկու գործադուլի շնորհիվ կնքվեց կոլեկտիվ պայմանագիր՝ նավթարդյունաբերողների և բանվորների միջև։ Բաքվի պրոլետարիատի դեկտեմբերյան գործադուլը, որ ավելի ամրապնդեց Անդրկովկասի բազմազգ աշխատավորների ինտերնացիոնալ միասնությունը և համախմբվածությունը, լայն արձագանք գտավ ողջ Ռուսաստանում, դարձավ հետագա հեղափոխական շարժումների բարի ավետաբեր։

1900—1904 թթ. հայ ժողովրդի կյանքում պատմական իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջան էր։ Ծավալվում են բանվորական, ագրարային և ազգային-ազատագրական շարժումները, սկիզբ է դրվում մարքսիզմի տարածմանը, ձևավորվում են լենինյան-իսկրայական, բոլշևիկյան կազմակերպությունները, որոնք ամուր կերպով կանգնեցին լենինիզմի դրոշի տակ։

Ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրեին, բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, հայ աշխատավորության ազատագրական պայքարը միահյուսվում է համառուսական պրոլետարիատի հեղափոխական, դասակարգային պայքարին, որի ուղիները լուսավորվում էին մարքսիզմ-լենինիզմի հզոր լույսով։